

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Postbus 194, 8000 AD Zwolle

Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 14, Nummer 1 & 2 / Kislew 5761 - December 2000

OPLAGE 325 EXEMPLAREN - ABONNEMENT f 12,- - POSTGIRO 259272 - BANKREKENING 95.24.27.737

DE ACTUALITEIT VAN DE MEDISCHE HALACHA

*Tweede Samuel Hirsch-lezing gehouden door rabbijn Mr.Drs. R. Evers
op zondag 18 juni 2000 in de synagoge te Zwolle¹*

Dames en heren, vandaag wil ik twee onderwerpen met u uitdiepen, en daarna proberen nog enkele van de vele andere onderwerpen die tot het terrein van de medische halacha behoren, de revue te laten passeren. Het eerste onderwerp dat ik wil bespreken is het klonen. Eerst zal ik iets vertellen over het klonen zelf. Daarna zal ik de halachische kant, dus de joods-juridische, talmoedische kant, bespreken.

Klonen

Schotse wetenschappers hebben een aantal jaren geleden een kloon uit een volwassen schaap gemaakt. In het Roslin-instituut in Edinburgh heeft een onderzoeksteam onder leiding van Dr. Ian Wilmut de volwassen uiercellen van een zesjarige ooi laten versmelten met een eicel die van haar genetische kern was ontdaan. Deze nieuwe eicel werd geïmplanteerd bij een andere ooi, en zo groeide het schaap tot een exacte kopie van haar genetische moeder. Wij kennen het sindsdien als het schaap Dolly.

U merkt in de kranten dat er met name in gereformeerde kringen nogal wat weerstand bestaat tegen het klonen van dieren, omdat deze ontwikkeling het toepassen van de kloontechniek op mensen een stap dichterbij brengt. Deze technieken kunnen echter ontzettend belangrijk zijn in het onderzoek naar ongeneeslijke en erfelijke ziekten. En zo ontstaat er dan een uitgebreide discussie over wat de mens kan en

mag doen op dit terrein van de wetenschap. Dit was uiteraard niet de eerste keer dat de grensverleggende ontwikkelingen van de wetenschap de gemoederen in beweging brachten. Het gaat daarbij steeds weer om de rol van de natuurwetenschappen in onze huidige samenleving.

Het lijkt erop dat de mens naar believen leven kan kweken. De publieke opinie vraagt om maatregelen, want men heeft zijn lesje geleerd met al deze technische hoogstandjes. Uiteraard zijn wettelijke waarborgen nodig om misbruik te voorkomen, en nieuwe vondsten moeten natuurlijk in moreel juiste banen worden geleid. Maar tegelijkertijd doemen er allerlei science-fiction-achtige schrikbeelden op. We zouden bijvoorbeeld in mensapen een spoortje intelligentie kunnen transplanteren, zodat ze vanuit bepaalde fokkerijen geschikt gemaakt kunnen worden voor die zware lichamelijke arbeid en vuile karweitjes, waar de moderne

¹ De gesproken tekst van rabbijn Evers is voor deze publicatie omgezet in schrijftaal. Dat neemt niet weg dat het oorspronkelijke mondelinge karakter van de toespraak hier en daar nog herkenbaar zal zijn. Deze geschreven versie van de tekst is door rabbijn Evers gecorrigeerd en hier en daar aangevuld.

mens zich te goed voor voelt. Deze mensapen zouden daarna gekloond kunnen worden tot een eindeloos groot leger van werkapen, dat lichamelijke inspanning voor de mens overbodig maakt. U hoort het al, de techniek kent geen grenzen. We zijn beland in een periode van het menselijk bestaan, waarin we kunnen spreken van een ongekende grensverlegging waarvan het einde nog lang niet in zicht is, en waarbij de mens als zinnig en zingevend wezen moet proberen nieuwe wegen te vinden.

Eugenetica - de gedachte dat het eigenlijk alleen maar is voorbehouden aan de betere mens om te mogen leven - is al heel erg oud. Plato pleitte ervoor dat alleen maar mensen met bepaalde eigenschappen kinderen zouden mogen krijgen. Rond de eeuwwisseling verklaarde Sir Francis Galton dat er een absolute noodzaak was om de nakomelingen van het menselijk ras te verbeteren, omdat de doorsnee burger te middelmatig zou zijn om te kunnen voldoen aan de eisen die de moderne samenleving elke dag aan hem stelt. De wetenschap schrijdt voort, maar de achterliggende fundamentele ethische waarden blijven bestaan.

De joodse benadering van klonen

Het jodendom kent geen natuurwet-doctrine die operatief ingrijpen "tegen de natuur in" zou verbieden. Klonen valt mijns inziens niet onder het bijbelse verbod om planten en dieren te kruisen. En hier hebben we al meteen de typisch joodse benadering van dit soort problemen. We gaan niet zozeer uit van ethische wenselijkheden, van vage normen en waarden, we kijken naar de voorschriften van de Tora en toetsen elke nieuwe medische ontwikkeling aan de geboden en verboden uit de Tora. En een medische ontwikkeling zoals het klonen wordt dus beschouwd vanuit het verbod in de Tora om te kruisen. Een van onze middeleeuwse geleerden, Nachmanides (Spanje, 1194 - 1270), zegt over het verbod op enten of kruisen: "Hij die twee soorten ent of kruist, verandert de schepping". En de mens die dat doet, geeft daarmee aan dat de schepping onvolmaakt zou zijn. Bij kruising van planten ontstaat een wijziging in de aanleg en in de uiterlijke vorm. Een ongewenste vorm van menging van levens, aldus interpreteert Nachmanides het bijbelse voorschrift: "Gij zult geen planten en dieren kruisen".

Als we klonen aan dit bijbelse gebod toetsen, dan zien we direct dat er bij klonen geen sprake kan

zijn van een overtreding van het verbod op het kruisen van dieren. De kloonwetenschapper is er niet op uit om de schepping te veranderen. Hij wil integendeel gewenste eigenschappen vermenigvuldigen. In de Midrasj-literatuur wordt aangegeven dat God de wereld opzettelijk onvolmaakt geschapen heeft. Hij deed dat om de mens in de gelegenheid te stellen als partner van God de wereld verder te vervolmaken. Als de wereld perfect zou zijn geweest, hadden wij hier op aarde geen rol gehad. En dat is eigenlijk een geweldige zaak die de Schepper in de schepping heeft ingebouwd. Zo kunnen wij ons als mensen ook voortdurend belangrijk voelen. Daarmee vinden we nog een argument waarom klonen volgens de bijbels-joodse wet niet verboden is. Er is bij klonen namelijk sprake van het verbeteren van de wereld. Het wegnemen van ziekte, het voorkomen van ziekte, het preventief bestrijden van ziekte, dat is een wenselijkheid die de joodse wet aan alle kanten koestert.

Belangrijk is ook nog op te merken, dat de joodse wet de dingen die zich aan het blote oog onttrekken, niet zomaar verbiedt. Volgens de bijbelse normen is het bijvoorbeeld verboden om insecten en andere kleine diertjes te eten. Daarom wordt bij ons de sla uitermate goed gecontroleerd op insecten. Desondanks mogen we blijven ademen, hoewel we weten dat we elke seconde talloze microben, bacteriën en virussen uit de lucht inademen. Dit valt niet onder het verbod van de Tora. Nog een voorbeeld. Als we het hebben over tefillien - de gebedsriemen met de zwarte huisjes die we elke ochtend op werkdagen dragen aan de armen en op het voorhoofd -, dan is het een halachische eis dat die huisjes precies vierkant zijn. En ook daar is het niet de precisie van de micrometer die bepaalt of het goed is. Het gaat erom of we met ons blote oog kunnen zien dat het inderdaad een vierkant huisje is. Een van de belangrijkste responsen van gezaghebbende Amerikaanse rabbijnen zoals rabbi Moshe Feinstein luidt dan ook dat de halacha zich eigenlijk nauwelijks bemoeit met dingen die onzichtbaar zijn. Bij het klonen is duidelijk sprake van onzichtbare dingen, en dit is wederom een reden om het klonen toe te staan. Wel moet het uiteraard binnen de grenzen van redelijkheid en billijkheid blijven. En daarom dienen overheden en geestelijke leiders duidelijke grenzen te stellen teneinde misbruik van klonen te voorkomen.

De mogelijke gevolgen van klonen

In de zeer recente joodse literatuur komen nog een aantal overwegingen aan bod, waarbij ik even met u stil wil staan. Een belangrijk punt is, dat er bij het klonen ook een geslachtskeuze kan worden gemaakt. Toekomstige ouders kunnen dus zeggen: wij willen een jongetje. Als dat gebeurt, dan ontstaat er een mannenoverschot en dat is iets dat de joodse wet wel degelijk raakt. In sommige onderzoeken komt duidelijk naar voren dat met name in Amerika tweederde van de vrouwen liever een zoon dan een dochter heeft. De voorkeur voor mannelijke kinderen speelt vooral een rol bij echtparen die slechts één kind willen. Zouden de kloontechnieken er in de toekomst toe leiden dat ouders in meerderheid kiezen voor een mannelijk kind, dan betekent dat dat er te weinig vrouwen en te veel mannen komen. Dat heeft weer tot gevolg dat veel mannen niet kunnen trouwen. In het jodendom is het trouwen en kinderen krijgen de vervulling van het gebod uit Genesis: “Wees vruchtbaar en vermenigvuldigt u”. Nu kan men zich afvragen: wat ‘wees vruchtbaar’ betekent. In de halacha wordt dat uitgelegd als: doe alles om te voorkomen dat je onvruchtbaar wordt. Maar het betekent ook - en dat is een meer moderne toepassing - dat je moet zorgen voor omstandigheden waarin het voortplantingsproces niet negatief beïnvloed wordt. De profeet Ezechiël stelt: “God heeft de wereld geschapen om bevolkt te worden”. Een scheef getrokken verhouding tussen mannen en vrouwen als gevolg van het toepassen van kloontechnieken zou de rabbijnen ertoe kunnen brengen om daar fel tegen te zijn.

Interessant is dat in deze recente literatuur over het klonen de vroegere opperrabbin Jakobovits van Engeland - een bekend publicist op het gebied van jodendom en medicijnen - zich fel heeft uitgesproken tegen experimenten met klonen. Hij vindt dat het onbepaald experimenteren in de heilige levenssfeer niet kan worden gerechtvaardigd. Hij stelt ook dat verder onderzoek gestaakt moet worden totdat de morele kant van dit biologisch ingrijpen tot op de bodem is uitgezocht. Ik citeer hem even letterlijk: “tot er verantwoorde ethische richtlijnen zijn opgesteld om misbruik te voorkomen”. Hij gaat verder, en dat is een typisch voorbeeld van christelijke invloed op zijn denken, en zegt: “De mens is een delicaat geheel van lichaam en geest en ziel, en mag niet verworden tot een laboratoriumproduct.... En om

aan zijn doel als scheppend creatuur naar het evenbeeld van God te kunnen beantwoorden, moet het kind verwekt worden in een liefdeshandeling die de ouders verenigt. Een kind moet ontstaan uit ouders die identificeerbaar zijn en zorg dragen voor de ontplooiing van kinderen binnen een gezin dat warmte en geborgenheid biedt.” Daar zijn we het natuurlijk gevoelsmatig wel mee eens, maar dit is een typisch niet joodse manier van het benaderen van het kloonprobleem. Als je bent opgevoed in het halachische denken dan ben je gewend aan het denken in duidelijke concrete normen en richtlijnen. Die worden niet getoetst aan zo’n vaag zwevend begrip als “het kind moet verwekt worden in een liefdeshandeling”, waarvoor we geen bron in de Tora kunnen vinden.

De volgende vraag die je in de literatuur tegenkomt, is een hele oude vraag, die al gesteld werd door Rabbi Emden. Hij woonde in Altona, in Amsterdam en in Emden, waarnaar hij genoemd werd. Hij is overigens mijn bet-bet-betovergrootvader van moeders kant. Hij, en zijn vader de Chacham Tsvi, afkomstig uit Turkije, stellen beide de vraag aan de orde, hoe het zit met de bezieling van een kind dat niet op natuurlijke wijze gecreëerd is. Dit probleem was dus al in de achttiende eeuw aan de orde. Niet dat deze rabbijnen zulke voorzienige gaven hadden, maar er was iets gebeurd in Praag. De Golem van Praag uit het bekende verhaal was een wezen dat op bovennatuurlijke wijze gecreëerd was door de Maharal van Praag, een groot joods geleerde. De vraag werd gesteld of dit soort wezens wel een ziel heeft. Hebben zij een ziel? Als je ze dood schiet, heb je dan een moord gepleegd? Tellen ze mee in een minjan, het tiental volwassen joodse mannen dat bij diverse gelegenheden nodig is om bepaalde handelingen te kunnen verrichten? Wat zijn dat voor wezens, die niet op een normale manier gevormd zijn?

Rabbi Emden heeft die vragen aan de orde gesteld. En hij zegt: “Alhoewel de Talmoed de bezieling van de mens positioneert bij de conceptie, blijft het verblijf in de baarmoeder onontbeerlijk voor de mens in wording”. Volgens de Talmoed leert het kind in de buik van de moeder de hele Tora, en dat is de basis voor zijn religieuze bewustzijn. En als een wezen geen religieus bewustzijn heeft, ontbreekt er behoorlijk wat aan het menszijn. Dat geldt voor een kunstmatig gecreëerde persoonlijkheid

zoals de Golem. Interessant is dat dit gegeven ons geen steun biedt in de kwestie van het klonen, want rabbi Emden sprak over een kunstmatig gecreëerd wezen, dat niet uit de lichamen van een man en een vrouw is voortgekomen. De Golem van Praag was een stuk klei, dat de vorm kreeg van een mens, en dat met behulp van kabbalistische, mystieke principes een ziel kreeg. Dat was dus geen mens. Maar een kloon, dat wil zeggen een menselijke cel, die in een baarmoeder uitgroeit tot een mens, is iets totaal anders en kan wel bezielde zijn.

Toen deze vraag over het klonen zo'n vier, vijf jaar geleden opkwam, heb ik mijn geestelijke raadsliden gebeld. Deze geleerden zijn niet bekend in brede kring. De mensen die het echt voor het zeggen hebben, die echt de halacha bepalen, echte wetskennis en ook goddelijke inspiratie hebben, die onttrekken zich altijd aan het publieke oog en komen vrijwel nooit voor het voetlicht van de publieke schijnwerpers. Toen ik een van deze rabbijnen belde, zei hij me onmiddellijk dat zo'n kloonkind absoluut wel bezielde is en dus wel een ziel heeft, en dat we ons daar geen zorgen over hoeften te maken, want een menselijk lichaam krijgt "automatisch" een soort goddelijke ziel. [Vraag 1; zie pag. 11]

De herleving der doden

Nog een aspect uit de literatuur over dit hypermoderne onderwerp van het klonen is de herleving der doden. De profeet Ezechiël heeft het in hoofdstuk 37 over de doden uit het dal van Dura. Die laat hij herleven. De opstanding van de doden is ook in het jodendom een belangrijk geloofspunt. Het is het dertiende geloofspunt van Maimonides, die letterlijk zegt dat we eigenlijk elke dag zouden moeten zeggen: "Ik geloof met volledige overtuiging dat de herleving der doden zal plaats vinden op een tijdstip, dat God goed dunkt". De herleving der doden is met name na de tweede wereldoorlog voor veel mensen een vreselijk moeilijk geloofsprobleem geworden. Veel mensen kunnen daar moeilijk meer in geloven. Maar met die nieuwe kloontechnieken hoef je het niet eens meer te geloven, want het is gewoon realiteit geworden. Als je nog maar één cel hebt waaruit nieuw menselijk leven zou kunnen worden gecreëerd, dan is de herleving der doden niet alleen meer mogelijk als een goddelijke ingreep, maar dan kan zij zelfs door mensen worden gerealiseerd. Het leek pure toekomstmuziek, maar het is al binnen bereik van onze techniek gekomen. De religieuze winst

van de ontwikkeling van de kloontechniek is dus dat zelfs de meest verstokte atheïst weer onvoorwaardelijk kan geloven, althans in de herleving van de doden! [Vraag 2; zie pag. 11]

Halachische vragen

Tot hier toe heb ik het klonen in algemene zin behandeld. Nu ga ik met u een aantal halachische vragen doornemen. Bijvoorbeeld deze: is de kloon nog wel familie van de oorspronkelijke gekloonde persoon? Is het een broer? Of is het een kind? Hoe moet je dat zien? Wat is de status van de kloon als de "vader" kohen - priester - is? Is het kind dan ook kohen? Of zeggen we dat de priesterlijke lijn alleen doorloopt via de zaadcellen en niet via de klooncellen? Deze vragen zullen beantwoord moeten worden.

Een heel algemene vraag bij dit klonen - en die vraag speelt uiteraard een rol bij alle onderwerpen uit de medische halacha - is de kwestie: "Mag de mens de wereld gebruiken?" Of is klonen misbruik maken van de wereld? Wordt de mens dan geen middel in plaats van doel? Mag je de wereld naar gerieven en believen beïnvloeden? Nachmanides zegt in een van zijn commentaren op het eerste hoofdstuk van Genesis: "God heeft de mens de mogelijkheid, de kracht en de opdracht gegeven om de wereld te bewerken en naar zijn hand te zetten. Het staat er letterlijk: weest vruchtbaar, vermenigvuldigt u, vult de wereld". Mag de mens de wereld gebruiken? Het joodse antwoord is: "Ja". Want er staat duidelijk in Genesis: "weest vruchtbaar, vermenigvuldigt u, vult de wereld en bedwingt haar, zet de wereld naar uw hand". Dat wil niet zeggen dat we toestemming hebben om maar onbepaald te doen wat we willen, maar we mogen wel de moderne technieken gebruiken.

Dan de volgende vraag: waarom is het nodig dat in de Tora speciale toestemming wordt verleend voor medisch ingrijpen. Bekend zijn de opvattingen van sommige orthodoxe christenen: als God een ziekte zendt, dan mogen wij daar niet in ingrijpen. In het jodendom stellen wij dat het wel mag. Er is een bekende discussie tussen rabbi Jisjma'el en rabbi Akiva. Zij leefden aan het einde van de eerste eeuw van deze jaartelling. De vraag was: mogen wij medisch ingrijpen als God een ziekte stuurt? Moeten we dat dan niet over ons heen laten komen? De Talmoed vertelt over rabbi Jisjma'el en rabbi Akiva het volgende. Er komt een boer naar deze

twee geleerden toe en vraagt hen: “Ik heb een vriend die ziek is geworden. Mag ik daar wat aan doen? Mag ik hem genezen?” “Natuurlijk,” zeiden de rabbijnen, “daar is niets tegen”. “Maar,” zei de boer, “God stuurt toch deze ziekte?”. Toen zeiden de rabbijnen: “Wat heb je voor beroep?” De man zei: “Ik ben boer”. De rabbijnen zeiden toen: “Je laat toch ook je wijngaard niet zomaar aan de natuur over om te groeien zonder iets te produceren? Je grijpt in in de natuur en je cultiveert die wijngaard. En je zorgt ervoor dat er producten komen.” Zo is het ook met het lichaam van een mens. Het is onderworpen aan dezelfde voorschriften en dezelfde ideeën. Dat betekent dus dat je niet alleen mag, maar ook medisch *moet* ingrijpen, enkele uitzonderingen daar gelaten. In principe is het zelfs verplicht om bij ziekte in te grijpen. Dat is een van de basisprincipes van het jodendom. En daarom heet mijn boek over medische ethiek ook ‘Op het leven!’. Want het leven is de alles overheersende factor in het jodendom.

Determinisme

Dan nog een andere vraag zowel vanuit de wetenschap als vanuit de rabbinale wereld: leidt het joodse standpunt over klonen niet tot een soort determinisme? Produceert klonen niet een soort geprogrammeerde robots? Al die angstige toekomstbeelden zitten in die vraag verwerkt. Het antwoord is: Nee. We geloven wel dat de genen het fysieke deel van de mens bepalen, maar in het geheel niet zijn ziel, zijn totaliteit. De grote angst van iedereen is, dat als we dictators van het genre Hitler gaan klonen, we dan allemaal Hitlers krijgen. Het antwoord is: Nee. We krijgen helemaal niet “allemaal Hitlers”. We krijgen wel allemaal mensen die uiterlijk op hem lijken. Maar de mens is voor een groot deel ziel, of in ieder geval voornamelijk een combinatie van lichaam en ziel. Er is nog zoiets als ‘nature’ en ‘nurture’, aanleg en opvoeding. Je bent niet alleen dat wat je genen je voorschrijven. Je bent ook dat wat je met je opvoeding hebt meegekregen. En bovendien mogen we het goddelijke aspect van de mens niet vergeten. Want wat is nu eigenlijk de identiteit van een kloon? Is dat nu zijn moeder, zijn vader, een combinatie van beiden? We kunnen stellen dat in elk mens minstens drie factoren bepalend zijn. U zet allemaal de identiteit van uw vader voort, u zet allemaal de identiteit van uw moeder voort, en u heeft ook een bepaalde goddelijke identiteit. Ik geloof absoluut niet dat deze

kloontechnieken tot determinisme leiden. Er ontstaan dus in mijn visie absoluut geen geprogrammeerde robots.

Een volgende vraag is, of de samenleving niet beangstigend wordt met deze kloonmogelijkheden. Zou het niet beter zijn dat we potentieel geneeskrachtige technieken zoals klonen enige tijd een moratorium opleggen, zoals de overheid in Amerika heeft voorgesteld? Moeten we niet stoppen met het ontwikkelen van deze technieken tot we ons bezonnen hebben op de morele aspecten ervan? Maar als je moet wachten tot je de morele kant ervan hebt bekeken, dan denk ik dat we gewoon elke medische ontwikkeling kunnen stoppen, want een mens kan bijna geen zinnig antwoord geven op de vraag naar de gevolgen van deze ontwikkelingen. In het rabbijnse denken gaan we dan terug naar de Talmoed om een bekend voorbeeld van het staken van een ontwikkeling te zoeken. We kijken of we een voorbeeld kunnen vinden, dat betrekking heeft op de vragen die ons bezighouden. En daar bestaat inderdaad een voorbeeld van.

De bekende koning Hezekia had een boek met allerlei geneesmiddelen. Daar stonden dingen in die heel erg krachtig waren. Iedereen die ziek was, wendde zich tot dat boek, raadpleegde het en werd weer genezen. Maar, zegt de Talmoed, de mensen richtten hun hart niet meer op God, alleen nog op dat boek. Het had dus een anti-religieus effect. Op een gegeven ogenblik heeft Koning Hezekia daarom dat boek opgeborgen en de geleerden uit zijn generatie waren daar bijzonder tevreden over. En ook de Talmoed zegt dat hij er goed aan gedaan heeft dat boek te verbergen. De vraag is of je uit dit voorbeeld moet afleiden dat procedures die op zichzelf de geneeskunde kunnen bevorderen, gestopt moeten worden, zoals in ons geval bij het klonen. Iets dat de potentie heeft van goede geneeskundige mogelijkheden, moet je daarmee stoppen omdat het een negatieve uitwerking kan hebben? De geleerden van onze generatie zeggen dat dit voorbeeld uit de Talmoed niet te vergelijken is met klonen. Want bij het geneeskundige boek van koning Hezekia ging het om afgodische praktijken. Er zat aan dat boek een luchtje van afgoderij, van bovennatuurlijke magie, en daarom hebben ze het boek verborgen. Maimonides, een groot joods geleerde uit de Middeleeuwen en tevens arts, zegt dan ook, dat het absoluut geen joodse

benadering is om dingen die potentieel geneeskrachtig zijn, weg te doen.

De troon van God

Nog een volgende vraag: is klonen in strijd met ons geloof in God als schepper? Gaan wij niet op de troon van God zitten? Het is een bekende vraag, vooral uit christelijke hoek. Het antwoord dat in allerlei joodse bronnen op die vraag wordt gegeven, luidt dat we niet op de troon van God gaan zitten. Alhoewel sommige geleerden zeggen dat we toch wat meer op de gang van de natuur moeten letten, en niet te veel in de levensorigine moeten ingrijpen. Want bij klonen zijn we inderdaad bezig met ingrijpen in de levensorigine van de mens, het prille begin van menselijk leven. En toch gaan we met klonen niet op de troon van God, de Schepper, zitten. Er zijn weliswaar duidelijke verboden in de Tora, die we niet mogen overtreden, maar een begrip als “we gaan op de troon van God zitten” kennen we in het jodendom niet. Eigenlijk is precies het omgekeerde het geval: het jodendom propageert de mens als partner van God in het scheppingswerk. Ik zeg niet dat de mens hoger is dan God, want dan zouden we op de troon van God gaan zitten, maar hij is partner van God. En als we dan met deze kloontechnieken bijvoorbeeld weefsel kunnen klonen waardoor transplantatie een stuk makkelijker gaat, of als we in het verlengde van de kloontechnieken via genmanipulatie het zieke gen, waardoor bloederziekte - hemofilie - ontstaat, kunnen verwijderen, dan moeten we dat vooral doen. Er is absoluut geen verschil tussen opereren met een mes, opereren via laserstralen en allerlei gentechnieken of kloontechnieken om de mens gezonder te maken. [Vraag 3; zie pag. 11]

Dan weet u uit de bijbel dat er een verplichting bestaat om kinderen te krijgen. De vraag is nu: voldoe je via kloontechnieken aan het gebod om kinderen te krijgen? Of wordt het gebod om kinderen te krijgen alleen maar vervuld door op natuurlijke wijze kinderen te krijgen? Met andere woorden, is een kloon van jezelf jouw kind of niet? Daar kun je op verschillende manieren over denken. Je kunt de biologische opvatting aanhangen, die zegt: het kind komt voort uit mijn erfelijk materiaal, dus is het mijn kind. Dan heb je dus het gebod van vruchtbaar zijn en jezelf vermenigvuldigen vervuld. Je kunt natuurlijk ook zeggen, dat dat alleen maar het geval is als de voortplanting op de normale manier plaats vindt, en niet wanneer

we er allerlei kunstmatige, buitenbaarmoederlijke technieken op toepassen zoals kloontechnieken, want dat is zo ver verwijderd van het menselijke, dat dan het menselijk verband tussen vader en kind verbroken is. Met betrekking tot de moeder doet dit zich voor als het kind in een reageerbuis tot ontwikkeling gebracht wordt, want anders heb je altijd de band met de baarmoeder en dus met de moeder.

En dan is de vraag aan de orde, wat het verband is tussen de kloonouder en het kloonkind. Met de huidige technieken, waarbij een klooncel buitenbaarmoederlijk in een reageerbuis wordt gemaakt om daarna te worden ingeplant in een baarmoeder, heb je in ieder geval de band met de moeder. De band met de vader is natuurlijk ver te zoeken. De vraag is of er nog wel sprake is van een vader-kind-relatie, of dat het veel meer een broer-broer-relatie is. Dat is een moeilijk probleem, waar niet echt een oplossing voor is in de joodse wet. Net zomin als voor de vraag of het kind joods is. Als je een joodse donor hebt, is het kind dan joods? Kijken we naar de oorsprongsdefinitie en zeggen we dat het erfelijk materiaal joods is, dan zal het kind ook wel joods zijn. En kan het een Kohen zijn, of een Levi, of is het een Jisra'el?

Draagmoederschap

Deze problemen doen zich ook voor bij het draagmoederschap. Er is het bekende geval van de familie Stern in Amerika, waarvan de vrouw geen kind kon dragen. Ze hebben toen het kind laten uitdragen door de katholieke mevrouw Williams. Maar die wilde het kind na de geboorte niet meer teruggeven, want als je het kind baart, dan raak je eraan gehecht. Dat werd een gigantisch proces, dat heel Amerika op zijn grondvesten heeft doen schudden. Uiteindelijk is het kind grotendeels toegewezen aan de familie Stern, maar ook de draagmoeder bleef er wat over te zeggen hebben. In het Nederlandse recht is de barende moeder de enige moeder, maar binnenkort zal ook dat op de helling gaan, en dan zal men waarschijnlijk overgaan tot de oorsprongsdefinitie. Het jodendom hanteert voor de zekerheid beide definities. Dat is typisch voor het halachische denken: als we het niet weten, houden we rekening met alle mogelijkheden. Aan de ene kant zeggen we: het kind heeft een joodse oorsprong en is dus joods. Aan de andere kant is het kind in een niet-joodse baarmoeder geweest en is het wat dat betreft niet joods. Wil het uiteindelijk joods worden, dan zal het toch

een *gi'joer*, een procedure om jood te worden, moeten volgen. Anders blijft de status onduidelijk.

Ik kom aan het slot van mijn beschouwing over het klonen en we kunnen nu toch een aantal vragen beantwoorden. Onze positieve houding ten opzichte van het klonen heeft te maken met de idee dat het leven een allesoverheersende en belangrijke factor is in de medische ethiek. Het jodendom zegt dus bij klonen: als het het leven bevordert, als het het leven in stand houdt, als het het leven kan verbeteren, dan is dat op zich een goede zaak. Wel moet de overheid het omgeven met alle waarborgen tegen misbruik. Dat is de politieke kant ervan. De religieuze kant is, dat wij moeten proberen het menselijk leven te bevorderen. En dan kunt u ook een antwoord geven op de vraag hoe onze houding zal zijn tegenover anticonceptie en sterilisatie. Dat zijn belangrijke vragen in onze moderne maatschappij, waarin op alle billboards geadverteerd wordt hoe je dat precies moet doen. Als we het hebben over het investeren in het leven, dan hebben we een negatieve houding tegenover sterilisatie en ook tegenover anticonceptie. Wij zeggen dan: in plaats van te investeren in infrastructuur, in grote fabrieken, in computers, in nieuwe software etc., kun je veel beter investeren in de mens. De mens is geschapen naar het evenbeeld van God, en het is de moeite waard om zoveel mogelijk van dat kostbare goed hier op deze wereld te hebben. U kunt zich dus voorstellen dat orthodox joodse gemeenschappen heel groot zijn, omdat ze bij voorkeur geen anticonceptie gebruiken.

Het leven staat altijd voorop

De grens van anticonceptie of sterilisatie is dan ook meteen duidelijk. Als het gaat om het leven, bijvoorbeeld het leven van de moeder, of om zeer zwaarwegende psychische factoren die het leven ernstig kunnen beïnvloeden, zoals bij suicidale depressies, dan kan het eventueel toegestaan zijn om anticonceptiva te gebruiken. Bij ons staat het leven altijd voorop en dat leidt doorlopend tot afwegingen. Geboortebeperking is geen goede reden voor anticonceptie. Als de vraag is of mijn auto wel berekend is op vijf kinderen, dan is dat geen zwaarwegende factor die het klein houden van het gezin rechtvaardigt. Overpopulatie van de wereld is absoluut geen argument om anticonceptie toe te staan. Tweederde van de wereld is tenslotte nog niet eens bevolkt. Ook in Nederland is er nog heel

veel ruimte. Bovendien denk ik dat als wij uiteindelijk de aarde overbevolkt maken, we altijd nog naar de maan kunnen, naar Mars, naar Venus of naar andere planeten. Met andere woorden: de wereld is nog niet eens zo dichtbevolkt en bovendien kan de ruimte uiteindelijk als veiligheidsklep de garantie bieden dat we ook niet overbevolkt raken.

Een volgend probleem is dat van de inseminatie. Ik heb een echtpaar gekend waarvan de man onvruchtbaar was en de vrouw zich wenste te laten insemineren. Ook heb ik vragen gehad over draagmoederschap. Als mensen echt geen kinderen kunnen krijgen en een heel sterke kinderwens hebben, dan moet je als rabbijn of als arts wel heel sterk staan om nee te kunnen zeggen. Met name binnen orthodoxe groeperingen is kinderen krijgen een heel belangrijk item. Als je ouders daarin wilt frustreren door het als rabbinale of medische autoriteit te verbieden, dan vind ik dat je wel heel sterke argumenten moet hebben.

Wat het draagmoederschap betreft: niemand in de rabbinale wereld zit erop te wachten. Het is geen goede zaak. Moreel vindt niemand het echt goed, maar het is een techniek om te overwegen, als een vrouw absoluut geen kinderen kan dragen. De status van het kind blijft moeilijk. Er zijn dan ook rabbinale autoriteiten die zeggen dat zo'n kind in feite drie statussen in zich verenigt: die van de vader, die van de biologische moeder, en die van de draagmoeder. Dat spoort enigszins met de Nederlandse wet waarin ook de barende moeder als een belangrijke factor wordt gezien. Zoals reeds opgemerkt bij het klonen bestaat de status van ieder mens uit minstens drie identiteiten, want de Talmoed zegt dat een aantal delen van de mens afkomstig is van de moeder, een aantal delen van de vader, en de ziel - dat is alles wat de levende mens van de dode mens onderscheidt - die is afkomstig van God. Het licht in zijn ogen, zijn denkvermogen, het bewegen etc., dat is van God afkomstig. Ieder mens draagt dus minstens drie identiteiten. Het aantal identiteiten zie ik niet als een groot beletsel om draagmoederschap toe te staan. Maar er zijn vele andere argumenten om kunstmatige inseminatie en draagmoederschap te verbieden: onbekendheid met de afstamming kan leiden tot verboden huwelijken, de status van het kind is moeilijk vast te stellen en er kunnen problemen ontstaan op het gebied van erfrecht. In alle

voorkomende gevallen raadplege men een halachische autoriteit.

Sara en Hagar

In de Tora wordt in Genesis 16 overigens al gesproken over een juridische vorm van draagmoederschap. Er staat dat Sara geen kinderen kon krijgen. Toen zei ze tegen Abraham: kom tot mijn slavin Hagar. Het gaat dan om een juridische vorm van draagmoederschap, want zegt Sara: “Misschien zal ik uit haar opgebouwd worden”. En dan wordt Jisjma’el beschouwd als kind van Sara. Dat is dus een juridische vorm van draagmoederschap. U ziet het bij Sara, het prille begin van het joodse volk, en dit vormt de basis voor de moderne discussie over de huidige technische variant van het draagmoederschap. [Vraag 5, 6 en 7; zie pag. 12]

[Vraag 8 :] *Nu weten we dat het met Hagar en Sara juist door deze gebeurtenis niet goed afliep. Is het verhaal daarom niet ook een les dat oplossingen van problemen steeds weer nieuwe problemen oproepen? En in het geval van het klonen: kunnen wij werkelijk overzien waarmee wij bezig zijn? Zal Sara achteraf niet gedacht hebben: had ik dat maar heel anders gedaan? Zou dat bij het klonen ook niet zo zijn?*

Ik zou die vraag nog tien keer willen versterken. Wij kunnen het niet overzien, wij kunnen het absoluut niet overzien. Als je denkt dat je iets goeds doet, kan dat de meest grote ramp veroorzaken, en omgekeerd. Het enige dat je ervan kunt zeggen is dat wij gebonden zijn aan de wetten van de logica, de wetten van het menselijke denken en aan de wet van de Tora bij het nemen van onze beslissingen. En daar houdt het mee op. We kunnen die verre toekomst nu eenmaal totaal niet voorzien. [Vraag 9; pag. 12]

Het beroepsgeheim

Een heel ander onderwerp is het probleem van het beroepsgeheim. Ook daar zie je, dat het leven een veel grotere prioriteit heeft dan welk ander principe in het menselijk bestaan ook. Een bekende discussie in de oorlog was, of het leven boven de waarheid, of de waarheid boven het leven gaat. Als je bijvoorbeeld joodse onderduikers in huis had en de Duitsers kwamen vragen “hebben jullie hier onderduikers”, dan verschilden diverse groeperingen in Nederland van mening over wat belangrijker was, de

waarheid zeggen of het leven beschermen. Het jodendom zegt heel duidelijk dat het leven absoluut boven de waarheid gaat. Dat heeft erg veel consequenties. Overigens is in de joodse traditie de mondelinge overlevering veel sterker dan de schriftelijke overlevering. Wij kijken naar de Bijbel via de “vertaalslag” die de Talmoed maakt. De Talmoed bepaalt uiteindelijk hoe de Bijbel gelezen moet worden. Als er in de Bijbel staat: “van een zaak van leugen moet je je ver houden”, dan is ook dat aan zeer veel regels gebonden. Zo mag je bijvoorbeeld in allerlei situaties niet de schijn van een leugen wekken. Je moet oprecht zijn. De Talmoed geeft daar ook tal van voorbeelden van. Als je in een rechtszaak zit en er zijn twee getuigen, dan mogen die getuigen niet de rechtszaal binnen wandelen en de indruk wekken dat zij een getuigenis tegen de tegenpartij komen geven. Ook dat is al een overtreding van het verbod dat je je ver moet houden van de leugen. Desondanks zegt de Talmoed - en dat is echt een hoeksteen van de joodse traditie - dat je ook bij de waarheid heel veel dingen hebt, waar je rekening mee moet houden, voordat de regel om de waarheid te spreken van toepassing kan zijn. Ik geef enkele typische voorbeelden.

Er is een bekend Amerikaans stuk uit 1984 van rabbijn Cohen. Rabbijn Cohen stelt de volgende vraag aan de orde. Een commensaal, dat is iemand die inwoont bij andere mensen, was een seksuele relatie begonnen met zijn gastvrouw. Beiden hielden het geheim voor de man van die vrouw. Het jodendom zegt nu dat als de vrouw overspel speelt, het huwelijk ontbonden moet worden. De commensaal komt later tot inkeer en ziet zich voor de gewetensvraag: moet ik dit vertellen aan haar man met als gevolg dat zij moeten scheiden? Moet ik dat vertellen en daardoor een heel gezin in het ongeluk storten? Dit probleem werd al twee eeuwen geleden behandeld door een bekende geleerde uit Hongarije, rabbi Akiva Eger. Die was van mening dat hij in principe de waarheid wel moest vertellen. Maar een andere grote geleerde, de Diwré Chajiem, de Tzantzer Rebbe, zei dat het niet hoefde en dat het het beste was om te zwijgen en niets te vertellen. En hoewel de Tora heel duidelijk zegt dat een overspelige relatie niet kan voortduren, meende de Diwré Chajiem desondanks dat de waarheid weliswaar belangrijk was, maar niet allesoverheersend. Dat

betekent dus dat je, onder bepaalde omstandigheden, om bestwil mag zwijgen.

Leugentje om bestwil

Een leugentje om bestwil komt overigens verschillende keren in de Tora voor. Als Sara van God hoort, dat ze nog een kind krijgt, dan moet ze lachen, en zegt ze: “Hoe kan ik nu kinderen krijgen, want Abraham is al zo oud”. Toen God deze woorden overgebracht aan Abraham, heeft Hij ze omgekeerd. God vertelt Abraham dat Sara gezegd zou hebben: “Hoe kan ik nu kinderen krijgen, want *ik* ben al zo oud”. “Ik, Sara, ben zo oud”, zei God en niet “Abraham is zo oud”. En Hij zei dit om de relatie tussen man en vrouw niet te verstoren. Daaruit kunnen we dan afleiden dat men een leugentje om bestwil mag vertellen, als het is om de relatie tussen man en vrouw goed te houden. Zoiets was ook het geval met de broers van Jozef. Na het overlijden van Jakob zijn ze bang voor de wraak van Jozef, omdat ze hem als jongeman verkocht hebben. Dan zeggen ze zoiets als: “Onze vader heeft gezegd op zijn sterfbed, dat jij goed voor ons moet zijn”. Allemaal om de lieve vrede te bewaren.

Op het medische vlak zijn er twee actuele en problematische situaties waarin het vertellen van de waarheid bijzonder belangrijk is. Dat is allereerst aan het ziekbed. Mijn vader zaliger had kanker en hem werd “recht voor zijn raap” verteld, dat hij nog drie maanden te leven had. En ze gingen naar de volgende patiënt. Het jodendom is heel streng ten aanzien van de vraag of je daar zo rauw mee moet omgaan. Het zegt daar absoluut *néé* tegen. Je mag mensen nooit het gevoel geven dat ze opgegeven zijn. Want alleen al het gevoel dat men opgegeven is en dat er geen levenshoop meer is, is een risicofactor van je welste. Onderzoek met ratten en met allerlei andere dieren - met mensen kun je dat niet doen - , heeft aangetoond dat als ratten in een hopeloze situatie worden gebracht, ze het niet overleven. Als er echter overlevingshoop wordt geboden, houden ze het veel langer uit. Het jodendom stelt dus dat een arts de ware aard van de ziekte mag verzwijgen, als dat tenminste nog kan, want tegenwoordig is dat vaak moeilijk met patiënten die mondig zijn, en die via internet geïnformeerd zijn over de meest vreselijke ziektes. Het is daarom een kwestie van afwegen. Maar als een arts de mogelijkheid heeft om fijngevoelig om te gaan met het ziektebeeld van zijn patiënten, en hun daardoor hoop biedt en dus het leven

verlengt, want daar gaat het om, het kwantitatief of kwalitatief verlengen van het leven, dan is dat een absolute plicht.

Voor ons overlijden moeten we een zondebelijdenis doen. Als nu een rabbijn tegen een zieke zegt, dat hij zondebelijdenis moet doen, dan weet hij dat het einde nadert. Iemand kan dan denken dat hij is opgegeven. In de Duitse ziekenhuizen werd dat vóór de oorlog heel sympathiek opgelost. Daar kwam de vereniging van ziekenbezoekers langs en vertelde aan alle patiënten op de zaal dat zij een zondebelijdenis moesten doen, ongeacht hun ziekte. Niemand hoefde daardoor in paniek te raken en zo de hoop te verliezen. De moderne Nederlandse benadering om het “recht voor zijn raap” te zeggen en er verder niet zo vreselijk veel aandacht aan te besteden, is een gotspe in mijn ogen.

Niet werkeloos toezien

Het tweede aspect betreft de vraag, wat je moet doen als je als arts, of als andere professional, of zelfs als leek op de hoogte bent van negatieve informatie over andere mensen. Hoewel de Bijbel in Leviticus 19:16 duidelijk zegt dat je niet als een kwaadspreker mag rondgaan onder je volk, is dat volgens de Talmoed alleen maar bedoeld voor situaties waarin derden niet benadeeld worden. Als anderen redelijkerwijs wel benadeeld dreigen te worden door jouw zwijgen, ben je verplicht erover te spreken. Dat is niet gemakkelijk, want het leidt vaak tot onmogelijke situaties. Wanneer uw behandelend arts bijvoorbeeld weet dat u een ernstige ziekte heeft, terwijl u net naar een nieuwe baan gaat solliciteren, of net een nieuwe huwelijkspartner hebt ontmoet waarmee u in het huwelijksbootje wilt stappen, dan is naar joodse maatstaven uw arts verplicht uit eigen beweging dat aan de betrokkenen te vertellen. En niet alleen de arts, maar iedereen, die het zou weten. Bij de arts krijgt het echter wel scherpe kantjes.

Waarom is hij verplicht dat te vertellen? Omdat in de Tora staat: “je mag niet werkeloos toezien hoe een ander zijn ongeluk tegemoet gaat”. Dat wil zeggen dat je altijd moet voorkomen dat een ander, of dat nu financieel of qua huwelijksgeluk of op welk ander vlak dan ook is, bedreigd wordt in zijn bestaansmogelijkheden. Dan móet je ingrijpen. Het is vergelijkbaar met het geval waarin iemand zeer slecht kan zien, en bij het rijexamen de examinerator voor de mal heeft gehouden door

alle nummerborden van omringende auto's uit het hoofd te leren. Als de huisarts of de levenspartner dat zou weten, dan zijn zij verplicht om aan de autoriteiten te melden dat de betrokkene niet in staat is om auto te rijden. Dat geldt ook als iemand epilepsie heeft, of als hij niet stabiel is. In Amerika mag men wapens dragen, en er zijn regels aan de hand waarvan de autoriteiten beslissen of iemand daar al of niet voor in aanmerking komt. Als je weet dat iemand instabiel is, dan moet je dat aangeven. Dat klinkt misschien cru, maar hij is een gevaar voor vele andere mensen, en dat moet voorkomen worden. [Vraag 10; zie pag. 12]

Dit heeft vervelende consequenties, want het betekent dat elke arts die dit doet, zijn artsbevoegdheid op het spel zet. Elke arts, die zijn beroepsgeheim niet in stand houdt, kan advocaten en overheidsinstanties achter zich aan krijgen, die dit niet nemen. Het is dus een delicate afweging, die je moet maken. Maar een afweging die wel verplicht is vanwege onze Bijbelse opvatting dat voorkomen moet worden anderen in gevaar te brengen. Het bekende geval uit de Nederlandse medische praktijk: je weet dat de man aids heeft en hij leeft gewoon door met zijn vrouw. Dit is een duidelijke bedreiging voor de vrouw, als hij aids heeft en zij eraan blootgesteld wordt. Ben je dan als arts verplicht dat te melden, ja of nee? Wat dan in Nederland wordt gedaan, is dat de aidspatiënt nolens volens met zachte hand gedwongen wordt het zelf te vertellen. Dat is een heel sympathieke oplossing, maar er zijn nu eenmaal mensen die dat toch niet doen. Moeten we dat dan vertellen aan de partner? Moeten we de omgeving inlichten? En wat doe je als iemand bijvoorbeeld een leuke jongen is, maar hij heeft aids. Men weet dat hij nu eens met die dan weer met gene vrouwelijke collega van de afdeling omgang heeft. Dan zou je dus de hele afdeling moeten waarschuwen. In al die gevallen is de joodse beslissing dat het belang van de privé-persoon moet onderdoen voor het belang van de gemeenschap. Het beroepsgeheim van de arts is in dergelijke gevallen dus een groot probleem voor een gewetensvolle jood, en wellicht ook voor veel gewetensvolle niet-joden. De joodse wet schrijft in bovenstaande gevallen voor dat je dit moet melden aan de betrokkenen die gevaar lopen. Dat geldt zelfs voor het zakelijke verkeer. Als je weet dat meneer A een oplichter is, terwijl meneer B met hem een partnership wil aangaan, waardoor

hij voor miljoenen het schip in kan gaan, dan ben je verplicht om dat te melden.

Vraag 11 : Dat kan wel als gevolg hebben dat mensen zich niet meer naar een arts begeven, waardoor hun eigen gezondheid weer op het spel komt te staan.

Antwoord : Dit is inderdaad het grote dilemma. Het is doorlopend een moeilijke afweging, die je maakt. U heeft volkomen gelijk. Als de arts hierover gaat praten, dan is hij zijn confidentialiteit meteen kwijt. En dus ook zijn baan. Er is nu een proces in Amerika gaande van twee rabbijnen die hun mond voorbij hebben gepraat over een vertrouwelijke zaak. De overheid neemt dat niet. Het ging over de kwestie aan wie de vier dochters van een echtpaar moesten worden toegewezen, aan de vrouw of aan de man. Twee rabbijnen moesten een verklaring geven en die hebben gemeld, dat de vrouw hun in vertrouwen verteld had dat ze psychisch labiel was. Dat is in de openbaarheid gekomen en daarmee hebben ze een rechtszaak tegen zich gekregen, omdat ze de vertrouwelijkheid hadden verbroken. Ook al meen je dus oprecht dat er een advies moet worden gegeven in het belang van derden, dan accepteert onze maatschappij niet dat het beroepsgeheim wordt geschonden.

Verdere onderwerpen in de medische halacha

Medische halacha omvat nog talloze andere onderwerpen die stuk voor stuk hoogst actueel zijn. Men denke daarbij aan patiëntselectie, plastische chirurgie, drugsgebruik, euthanasie enzovoort, enzovoort. Helaas is het bestek van deze lezing te kort om al die zaken aan de orde te stellen. Wie door bovenstaande geïnteresseerd is geworden en meer wil weten over het brede terrein van de medische halacha, die leze het boek *Op het leven!, Medische ethiek bezien vanuit joodse optiek* [geschreven door rabbijn Evers en uitgegeven door Kok, Kampen in 1997].

VRAGEN EN ANTWOORDEN TIJDENS DE DISCUSSIE

De lezing van rabbijn Evers werd diverse malen onderbroken door vragen en opmerkingen. Omdat deze de lijn door de lezing meestal onderbraken, hebben we deze op twee na hieronder apart afgedrukt. In de tekst is terug te vinden welke vraag aansloot bij welk deel van de lezing.

Vraag 1: U zei dat de halacha altijd gebaseerd moet zijn op concrete overwegingen, maar gaat het nu om de letter of om de geest van de Tora? U gaat vervolgens verder, en dan zegt u dat het kind in de baarmoeder al kennis neemt van het jodendom. Dat vind ik niet concreet. Vindt u dan dat de letter boven de geest gaat, of de geest boven de letter? Of gaat het om geest en letter?

Antwoord : Geest en letter is natuurlijk het beste. Een typische vraag uit de rabbinale praktijk, tijdens deze turbulente EK-voetbalweken, is of je op sjabbat de televisie mag aanzetten, of in ieder geval aan mag laten floepen met een sjabbatklok, om naar die EK-wedstrijden te kijken. Dat is weer zo'n typisch voorbeeld van letter en geest. En dan zeggen we meestal, hoewel het technisch wel zo geregeld kan worden, dat het in ieder geval heel duidelijk in strijd is met de geest van de sjabbat. Met andere woorden, bij ons telt zowel de letter als de geest. Maar wanneer men in bovenstaand geval in strijd met de geest van de sjabbat handelt, dan is de letter van de wet nog niet overtreden, want de TV floept automatisch aan. Maar de geest van de sabbat is dan wel overtreden. Dus dat is vrij makkelijk om te beslissen. Als er een duidelijke strijd is tussen de letter en de geest, dan hangt het van het concrete geval af. Maar over het algemeen vindt men toch dat de letter overheerst.

Ik noem nog een typisch voorbeeld van rabbi Ja'akov Emden (18e eeuw). Hij moest een keer beslissen over een abortuszaak. Het meisje was verkracht en als het kind uitgedragen zou worden dan zou het meisje steeds herinnerd worden aan de verkrachter. Misschien lijkt het kind wel op de vader. Dat zou een vreselijke ellende voor die vrouw zijn. Er is aan de ene kant dus een duidelijk abortusverbod, aan de andere kant is ook de psychische en lichamelijke gezondheid van de moeder heel belangrijk. En daar is inderdaad een afweging tussen letter en geest. Rabbi David Emden neigde er erg toe om de

abortus wel toe te staan en de geest op de letter te laten prevaleren. Maar nogmaals, dat moet in elk concreet geval worden uitgezocht. Ook bij orgaandonaties en bij draagmoeders zijn al die dingen ontzettend actueel. Het is altijd een concrete vraag die op een concreet moment door een concrete rabbijn naar aanleiding van een concrete regel met ook nog wenselijkheden en desirata en gevoeligheden beslist moet worden. Maar meestal prevaleert de concrete regel.

Vraag 2: Uit uw verhaal valt op te maken dat iemand die gekloond is dezelfde persoon is of blijft, maar als je nou de analogie neemt van een eeneiige tweeling, dan gaat het toch duidelijk om twee verschillende personen, alhoewel ze uiterlijk op elkaar lijken en een aantal kenmerken gemeen hebben.

Antwoord : Dat gaan we zo dadelijk behandelen. Als u het niet erg vindt laten we dat onderwerp nog even rusten, maar het is inderdaad een interessante vraag.

Vraag 3: Wat gebeurt er als een cel gekloond wordt en er komen verschillende kinderen uit voort.

Antwoord : Dat is dezelfde situatie als wanneer er in de baarmoeder een eeneiige tweeling of drieling ontstaat. De kinderen zijn allemaal volwaardige mensen.

Vraag 4: Heb je ook een identiteit van jezelf?

Antwoord : Nou ja, je bent jezelf natuurlijk, dus laten we zeggen de combinatie van al die factoren, je lichaam, je geest, je opvoeding, "nature" en "nurture". De heel specifieke omstandigheden waarin jij groot wordt, die bepalen jouw psychische make-up. Maar wat is jouw persoonlijkheid? De persoonlijkheid is opgebouwd uit heel veel factoren. En daar komt dan in deze gevallen nog een factor bij, omdat er ook nog sprake is van een juridische factor, de baarmoeder. Als je aan een normaal mens vraagt: stel dat je genetisch materiaal, dus een versmelting van eicel en zaadcel, in een vreemde baarmoeder plaatst, leidt dat nou tot een nieuwe persoonlijkheidsfactor? Dan zullen de meeste mensen antwoorden, dat het niets uitmaakt of het geïmplantéerd is in een vreemde baarmoeder. Ik heb in de Talmoed, geloof het of niet, gevonden dat er al iets gezegd wordt over

de mogelijkheid te transplanteren tussen de ene baarmoeder en de andere. Het ging daar om heel technische vragen. U weet, bij ons wordt de eerstgeborene gelost. De vraag was, ook bij dieren, stel nu eens dat je een kalfje hebt, dat van de ene baarmoeder getransplanteerd wordt naar de andere baarmoeder. Is het dan nog steeds een eerstgeborene? Dat is tweeduizend jaar geleden al! Onvoorstelbaar dat ze zich toen al met dit soort vragen hebben bezig gehouden.

Vraag 5 : Wat mij opvalt is dat er helemaal niet over het karakter van de draagmoeder wordt gesproken, en alle voeding en beïnvloeding die de draagmoeder aan het kind meegeeft.

Antwoord : Die beïnvloeding is er zeker, maar zelfs al zou dat de identiteit van het kind compliceren, al zou dat dus iets extra's zijn, dan nog zeg ik: een mens is zo complex, wordt door zo veel dingen beïnvloed, dus al zou het verblijf in de baarmoeder een heel belangrijke factor zijn, dan nog zeg ik: ja, het is maar één factor. Een stevige deuk op de lagere school, stel dat je een jaar lang gepest wordt op de lagere school, zou misschien veel meer invloed kunnen hebben op jouw persoonlijkheidsontwikkeling, dan het verblijf van een paar maanden in een vreemde baarmoeder.

Vraag 6 : Ik denk dat het verblijf in de baarmoeder heel veel te maken heeft met het ontstaan van het leven, en dat de eerste oorsprong alleen ligt in die baarmoeder, en in de voeding van die baarmoeder.

Antwoord : Nou, we gaan nog even iets verder terug. De eerste oorsprong van de mens licht in de zaadcel en de eicel, volgens mij bepaalt dat al heel veel. Het verblijf in de baarmoeder, zegt de Talmoed, is heel belangrijk. Ik loop daar echt niet zomaar overheen alsof het niet echt belangrijk is. Maar het is beslist slechts één van de vele factoren, die een mens beïnvloed hebben.

Vraag 7 : Ik zit met de volgende vraag. Het ging al even over Sara, die tegen Abraham zegt, laat Hagar nou het kind krijgen, dan is het mijn kind. Dus dat is ook een vorm van draagmoederschap. Maar de werkelijkheid is wel zo dat het verbond van Abraham overgegaan is op Isaak, en niet op Jisjma'el. En dat is dan iets waarbij ik steeds gedacht heb: Abraham heeft twee kinderen gekregen, maar Jisjma'el had een andere

moeder, dus dáárom gaat het verbond van Abraham niet op hem over. En nu hoor ik dit verhaal en dan vraag ik me af hoe dat nu eigenlijk zit als Jisjma'el toch ook de zoon van Sara was.

Antwoord : Het was juridisch zo, dat de kinderen van de slaven en slavinnen, en Hagar was slavin van Sara, ook automatisch kinderen van de meesteres waren. Jisjma'el was in juridische zin in die tijd een kind van Sara. Er is in ieder geval een goddelijk decreet gekomen, waarin duidelijk gezegd werd dat Izaak de traditie zou voortzetten. Zo ook bij Jakob en Ezau. Ezau was ook de eerstgeborene, maar Jakob zet de traditie voort. Dat heeft met het slavin zijn van moeder Hagar dus niets te maken.

Vraag 9 : Misschien in aanvulling daarop: er staat "toen Sara zag dat Jisjma'el haar zoon Isaak verachtte". Dan kom je dus op een ander punt. Het ging om een morele kwestie. Het ging dus niet om de genen, maar om de keuze die gemaakt werd.

Antwoord : Het geboren worden van Jisjma'el was natuurlijk een lichamelijke zaak. Daarna kwam de geestelijke strijd. In onze traditie wordt verteld dat de binding van Isaak eigenlijk een wedijver tussen Jisjma'el en Izaak was. Want Jisjma'el zei: "Ik ben veel groter dan jij, want ik heb me op mijn dertiende laten besnijden". "Oh," zei Izaak, "als God mijn hele leven zou vragen, zou ik dat ook geven". En toen is die geschiedenis van de offerande of binding gebeurd. Het was dus een keten van onvoorziene gebeurtenissen. Je weet vandaag niet wat er morgen gaat gebeuren. Kijk naar World-Online, waar velen in geïnvesteerd hebben. Het is als een zeepbel uit elkaar gespat.

Vraag 10: Wat u net zei, van het niet lijdzaam toezien, is dat hetzelfde argument, dat ook ingrijpen in Kosovo rechtvaardigt?

Antwoord : Ja zeker, hoewel je er wel heel voorzichtig mee moet zijn, want er zitten veel haken en ogen aan. Je weet namelijk nooit wat je veroorzaakt.

In memoriam Willem Zuidema

Enkele persoonlijke herinneringen door Peter van 't Riet

In het voorjaar van 1986 leerde ik Willem Zuidema kennen via een dienst voor Kerk en Samenleving die gehouden werd in de gereformeerde kerk De Hoeksteen en waarin hij de uitleg zou verzorgen. Uit dat contact ontstond een samenspraak en correspondentie met als inzet te komen tot een soort leerhuis in de synagoge. Het zou een *Vrij Leerhuis voor Talmoed en Tora* moeten worden, geïnspireerd door het gelijknamige initiatief van Franz Rosenzweig, onafhankelijk van elke kerkelijke bemoeienis.

Willem Zuidema was toen docent levensbeschouwing aan de Academie voor Expressie door Woord en Gebaar in Kampen, en tevens predikant van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Zijn theologisch denken was echter in het geheel niet meer klassiek christelijk. Hij was een judaïcus pur sang en vanuit de christelijke wereld de aangewezen persoon om een leerhuis te starten in de synagoge van Zwolle. In september 1986 gingen we van start, weliswaar in de doopsgezinde kerk, omdat de synagoge op dat moment gerestaureerd werd. De inzet van de avonden was Willems boek *Gods Partner, Ontmoeting met het jodendom*. De laatste van de twaalf avonden, in het voorjaar van 1987, was de eerste leerhuisavond in de synagoge. In de jaren daarna zouden nog vele leerlingen onder zijn begeleiding mogen leren.

Willem Hero Zuidema werd geboren op 13 juli 1932 in Rotterdam. Als zevenjarige jongen maakte hij het bombardement van mei 1940 mee. Bij het ouder worden kwamen de beelden terug, vertelde hij mij verscheidene malen. En daar leek hij steeds meer onder gebukt te gaan. Was het deze ervaring die hem zo sterk betrokken hield bij de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en, vanuit zijn theologische interesse, bij de Holocaust?

Een van de bijbelverhalen die hem intrigeerde was het verhaal over de binding van Jitzchak (Genesis 22) en vooral de rol die dit verhaal speelt in de joodse traditie. Daarin wordt Jitzchak (Izaäk) niet voorgesteld als een willoos slachtoffer van Abrahams geloof, maar als een volwassen man die bereid is zichzelf op te offeren voor zijn trouw aan de traditie. Door de eeuwen heen is deze bereidheid van Jitzchak in de joodse traditie het model bij uitstek geweest voor het lijden van het joodse volk. Tweemaal redigeerde Willem een bundel artikelen over de Holocaust met deze binding van Jitzchak als leidraad: *Isaak wordt weer geofferd* (1980) en

Betekenis en verwerking (1982). In de eerste bundel schreef hij zelf een belangwekkende bijdrage onder dezelfde titel als het boek. Daaruit citeer ik één passage: “Zouden dan de vervolgd en de onderdrukten hun lijden niet in een bepaald perspectief mogen zien? Abraham en Isaak waren voor hen in hun situatie een identificatiemogelijkheid, waardoor hun lijden in een bepaald zinsverband kwam te staan: het was geen verlies van identiteit maar juist bevestiging van hun jood-zijn.”

Ik herinner me dat ik Willem eens schertsend voorstelde om samen een boek te schrijven over Hillel en Jezus. Ik vroeg hem Hillel te behandelen, dan zou ik Jezus doen. Maar hij gaf mij te kennen dat als hij ooit een boek zou schrijven over een van de oude rabbijnen, het niet over Hillel zou gaan, maar over Rabbi Akiva. Die bewonderde hij pas echt om de grote liefde voor zijn vrouw en om zijn lijden toen hij door de Romeinen gemarteld en gedood werd. Helaas is geen van beide boeken er ooit gekomen.

Willem Zuidema studeerde theologie in Amsterdam en Kampen. Zijn kennis van het jodendom deed hij voor een groot deel op aan de universiteiten van Münster en Jeruzalem. Van 1959 tot 1962 was hij predikant in Vreeland, het dorp waar hij deze zomer ook begraven is. Van 1971 tot 1975 gaf hij les aan de Protestantse Theologische Faculteit in Brussel. In deze periode werd de basis gelegd voor zijn bekende boek *Gods partner* (1977), dat inmiddels zes drukken en diverse vertalingen heeft gehad. Daarna werkte hij tot 1981 als studiesecretaris voor de joods-christelijke betrekkingen van de Gereformeerde Kerken in Nederland, een verbintenis die niet zonder problemen eindigde. Willems identificatie met het jodendom ging veel verder dan vele van zijn kerkpolitieke collega's lief was. De littekens die hij daarbij

opliep, liet hij in persoonlijke gesprekken soms duidelijk blijken. Zijn aversie tegen het klassieke christendom, in het leerhuis soms met emotie verwoord, heeft hij nooit overwonnen. Mijn suggestie aan hem om zich meer bezig te houden met de studie van het joodse karakter van het Nieuwe Testament (hoeveel méér nog had hij daaraan kunnen bijdragen!) vielen niet echt in vruchtbare bodem. Zeer goede herinneringen heb ik echter aan de telefoongesprekken die we enkele keren hadden als hij zich weer eens had laten verleiden om te preken over een evangelieverhaal. Dan bleken de evangeliën toch elke keer weer joodser te zijn dan we tevoren gedacht hadden.

Willem Hero Zuidema
1932 - 2000

Willem was een complexe persoonlijkheid. Hij had de stijl van een gentleman, maar was niet altijd gemakkelijk in de omgang en niet altijd gemakkelijk te begrijpen. In zijn vrije tijd was hij kunstenaar. Hij schilderde en maakte beelden met een grote gedrevenheid. Daarnaast was hij wetenschapper, docent en publicist. In 1987 promoveerde hij op het Misjna-traktaat Chagiga, dat hij interpreteerde als een handleiding voor pelgrims bij de drie opgaansfeesten in de tempel te Jeruzalem (pasen, pinksteren en loofhuttenfeest). Waarom juist dit traktaat, dat

over weinig spectaculaire gedragsregels bij de offerdienst gaat? Ik heb het hem nooit gevraagd, maar er wel een vermoeden over.

Opmerkelijk genoeg sluit juist Misjna Chagiga zeer goed aan bij twee van Willems belangstellingsrichtingen in het jodendom: halacha en mystiek. Als geen ander christelijk judaïst begreep hij het belang van de halacha voor het jodendom én voor de oriëntatie van christenen op het jodendom. Misjna Chagiga is tenslotte één grote oefening in halacha (joodse gedragsregels), wellicht op één passage na. Want in dat zelfde traktaat staat de meest anti-mystieke uitspraak uit de hele joodse traditie (Chag. 2, 1). Heeft dit zijn belangstelling voor mystiek opgewekt? Of intrigeerde deze uitspraak hem vanuit zijn reeds bestaande belangstelling voor joodse mystiek?

Voor ongewone zaken was Willem altijd wel te porren. In 1996 verscheen van zijn hand het boekje *Lucht, Water, Vuur*, een inleiding in de kabbala en de vertaling van drie kabbalistische geschriften met commentaar. In 1994 schreef hij in het *Judaica-Bulletin* (jrg. 7 nr. 4) een artikel onder de titel *Paranormaal hoort bij de schepping*, voor rationeel ingestelde mensen niet in alle opzichten te begrijpen. Maar nogmaals, Willem was een complexe persoon en dat maakte hem nu juist zo interessant.

Wat ik bovenal aan Willem Zuidema gewaardeerd heb, was zijn vriendschap. Hoewel we elkaar niet vaak zagen of spraken, was er in elke ontmoeting de vonk van herkenning. Hij heeft onze dochter Channah gedoopt. Hoewel ik hem dringend vroeg de trinitarische formule niet te gebruiken, hield hij vol dat we er, gezien de traditie van de kerk, niet onderuit konden. Toen het moment daar was, doopte hij haar “in de Naam van de Vader en in Heilige Geest”. Had hij zich vergist? Of had hij zich bedacht? Of was het een ingreep van boven? Niemand is het ooit opgevallen: zo nauwkeurig luistert men nu eenmaal in de kerk.

Op de prachtige vrijdagmiddag van 28 juli j.l. hebben we Willem te midden van een grote schare familie en vrienden in het paradijselijke dorpje Vreeland naar zijn graf gebracht. Wie het wilde, mocht helpen het graf vol te scheppen. Drie scheppen aarde minimaal. Een einde zoals hij geleefd had, begeistert door de joodse traditie. Zijn nagedachtenis zij tot zegen.

JUDAICA-AGENDA ZWOLLE EN OMGEVING

WINTER EN VOORJAAR 2001

*Kopij voor de Judaica-agenda s.v.p. sturen naar: Red. Judaica-Bulletin, Postbus 194, 8000 AD Zwolle.
De cursussen in deze lijst worden georganiseerd door de Stichting Judaica Zwolle.*

vr 22-12	Chanoekah / Tempelvernieuwingsfeest (eerste dag)	laatste 25 jaar. Plaats: Goede Herderkerk, hoek Middenweg/Lomanlaan, Hoozevee. Tijd: 19.30-21.50 uur.
za 23-12	Sjabbat Wajeesjev (Gen. 37:1-40:23)	za 27-1 Sjabbat Wa'eera (Ex. 6:2-9:35)
-----		-----
vr 29-12	Chanoekah / Tempelvernieuwingsfeest (achtste dag)	ma 29-1 Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 12e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens
za 30-12	Sjabbat Miqqueets (Gen. 41:1-44:17)	za 3-2 Sjabbat Bo (Ex. 10:1-13:16)
-----		-----
vr 5-1	Vastendag van 10 Tevet	zo 4-2 Tentoonstelling "Joods leven in en om Zwolle". Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30-16.00 uur. Toegang: f 2,50
za 6-1	Sjabbat Wajigasj (Gen. 44:18-47:27)	ma 5-2 Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 13e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens
-----		wo 7-2 Vrij Leerhuis 1 - Inleiding in de Tora, 5e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: dhr. L. Evers
zo 7-1	Nieuwjaarsconcert	do 8-2 Toe Bisjvat / Nieuwjaar der Bomen
ma 8-1	Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 10e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens	za 10-2 Sjabbat Besjalach (Ex. 13:17-17:16)
di 9-1	Vrij Leerhuis 2 - Lukas de Jood, reserve bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: dr. S.P. van 't Riet	-----
wo 10-1	Vrij Leerhuis 1 - Inleiding in de Tora, 4e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: dhr. L. Evers	ma 12-2 Bijbels-Hebreeuws 3 (bijhoudcursus), 6e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens
za 13-1	Sjabbat Wajechie (Gen. 47:28-50:26)	za 17-2 Sjabbat Jitro (Ex. 18:1-20:23)
-----		-----
ma 15-1	Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 11e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens * Lezing Genootschap Nederland Israël, afdeling Zwolle. Rabbijn Zwi Marx over: Het vredesproces in het Midden Oosten. Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle.	ma 19-2 Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 14e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens
di 16-1	Vrij Leerhuis 3 - Esther, vorstin in ballingschap, reserve bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: dhr. D. Broeren	wo 21-2 Vrij Leerhuis 1 - Inleiding in de Tora, reserve bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: dhr. L. Evers * Lezing Genootschap Nederland Israël, afdeling Kampen. Rabbijn L. van der Kamp over: Israël, mijn land of zijn land. Plaats: Broederkerk, ingang Broederstraat 16, Kampen. Aanvang: 19.30 uur.
wo 17-1	Korte cursus 2 - Joodse artiesten in het Nederlandse cabaret, 3e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: dhr. W. Cornelissen	za 24-2 Sjabbat Misjpatiem (Ex. 21:1-24:18)
za 20-1	Sjabbat Sjemot (Ex. 1:1-6:1)	-----
-----		-----
ma 22-1	Bijbels-Hebreeuws 3 (bijhoudcursus), 5e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens	ma 26-2 Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 15e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens
wo 24-1	Korte cursus 2 - Joodse artiesten in het Nederlandse cabaret, reserve bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: dhr. W. Cornelissen	di 27-2 Lezing Genootschap Nederland Israël, afdeling Zwolle. Mevr. Faiga Szmulewicz over: Gemisjpoogel (gedoe in de familie). Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Aanvang: 19.30 uur
wo 24-01	* Lezing Genootschap Nederland Israël, afdeling Hoozeveen. Drs. J. van Gelderen over: Ontwikkelingen in de bestudering van de joodse gemeenschap in Nederland in de	za 3-3 Sjabbat Teroemah (Ex. 25:1-27:19)

zo 4-3 Tentoonstelling "Joods leven in en om Zwolle". Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30-16.00 uur. Toegang: f 2,50

ma 5-3 Bijbels-Hebreeuws 3 (bijhoudcursus), 7e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens

di 6-3 Vrij Leerhuis 4 - De regels van het Gedrag en die van Boete en Berouw, 1e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: dhr. J. Veldhuijzen

do 8-3 Vastendag van Esther

vr 9-3 Poeriem / Lotenfeest

za 10-3 Sjabbat Tetsaweh (Ex. 27:20-30:10)

ma 12-3 Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 16e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens
* Lezing Genootschap Nederland Israël, afdeling Hoozeveen. Prof. Dr. J.E. Ellemers over: Recente politieke ontwikkelingen in Israël. Plaats: Goede Herderkerk, hoek Middenweg/Lomanlaan, Hoozeveen. Tijd: 19.30-21.50 uur.

za 17-3 Sjabbat Kie Tisa (Ex. 30:11-34:25)

ma 19-3 Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 17e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens

di 20-3 Vrij Leerhuis 4 - De regels van het Gedrag en die van Boete en Berouw, 2e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: dhr. J. Veldhuijzen

za 24-3 Sjabbat Wajaqheel (Ex. 35:1-38:20) - Peqedee (Ex. 38:21-40:38)

ma 26-3 Bijbels-Hebreeuws 3 (bijhoudcursus), 8e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens

za 31-3 Sjabbat Wajikra (Lev. 1:1 - 5:26)

zo 1-4 Tentoonstelling "Joods leven in en om Zwolle". Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30-16.00 uur. Toegang: f 2,50

ma 2-4 Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 18e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens

di 3-4 Vrij Leerhuis 4 - De regels van het Gedrag en die van Boete en Berouw, 3e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: dhr. J. Veldhuijzen

za 7-4 Sjabbat Tsaw (Lev. 6:1-8:36)

zo 8-4 Pessach / Paasfeest (eerste dag)

ma 9-4 Pessach / Paasfeest (tweede dag)

Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 19e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens

za 14-4 Pessach / Paasfeest (zevende dag)

zo 15-4 Pessach / Paasfeest (achtste dag)

di 17-4 Vrij Leerhuis 4 - De regels van het Gedrag en die van Boete en Berouw, 4e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: dhr. J. Veldhuijzen

do 19-4 Jom Hasjoah / Herdenking Holocaust

za 21-4 Sjabbat Sjemienie (Lev. 9:1-11:47)

ma 23-4 Bijbels-Hebreeuws 3 (bijhoudcursus), 9e bijeenkomst. Tijd: 19.30-21.30 uur. Docent: drs. J.L.C. Boertjens

wo 25-4 Lezing Genootschap Nederland Israël, afdeling Kampen. Prof. C.J. Den Heijer over: De ontstaansgeschiedenis van de Joodse bijbel. Plaats: Broederkerk, ingang Broederstraat 16, Kampen. Aanvang: 19.30 uur.

za 28-4 Sjabbat Tazrie'a (Lev. 12:1-13:59) - Metsora (Lev. 14:1-15:33)

NIEUWE AFLEVERING FOLIANTI-REEKS

In de Folianti-reeks is weer een nieuwe brochure verschenen van de hand van Peter van 't Riet. Nummer 12 heet *De doop als daad van levensvernieuwing, Over de oorspronkelijke betekenis van de christelijke doop*. De brochure behandelt de joodse oorsprong en betekenis van de doop, die is voortgekomen uit het joodse rituele bad en speciaal uit de proselitendoop. Tevens is brochure nr. 13 in voorbereiding onder de titel *Gebed als brug tussen aarde en hemel. Over gebed in het jodendom*. Beide brochures kunnen besteld worden. De prijs van één brochure is f 5,60 over te maken op giro 3064033 t.n.v. Folianti, Zwolle o.v.v. "Brochure" en nummer. Voor twee of meer exemplaren is de prijs f 5,- per stuk. Deze prijzen zijn inclusief verzendkosten. De uitgaven en boeken van Folianti kunnen ook via Internet bekeken en gekocht worden. Men raadplege de site: <http://go.to/Folianti/>

Bij het overlijden van Mr. Gauke Loopstra

Op 31 oktober 2000 overleed Mr. Gauke Loopstra, oud-burgemeester van Zwolle op de leeftijd van 75 jaar. De heer Loopstra, die tijdens zijn burgemeesterschap de synagoge en de joodse gemeente een warm hart toedroeg en daarvan diverse malen blijk gaf in toespraken en bij openingen, trad na zijn pensionering op als voorzitter van de Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle. Deze functie vervulde hij van het voorjaar van 1992 tot zijn overlijden. De vergaderingen leidde hij altijd op een zeer ontspannen wijze. Met zijn humor en levens-

wijsheid wist hij het bestuur in menige kwestie de weg te wijzen. Ook was hij een trouw bezoeker van de concerten die de Stichting Judaica de afgelopen jaren organiseerde in de synagoge. Dan genoot hij van de muziek. Enkele malen nam de heer Loopstra ook deel aan cursussen van de stichting. Helaas heeft hij de avonden van Vrije Leerhuis 2 over het joodse karakter van het Lukas-evangelie, waarvoor hij zich had ingeschreven, niet meer kunnen bijwonen. Voor wie hem kende, was het opvallend dat cursisten die het niet wisten, niet zouden zeggen dat de oudburgemeester van Zwolle in hun gezelschap verkeerde. Gauke Loopstra verstond de kunst om mens onder de mensen te zijn. Zijn nagedachtenis zij tot zegen.

BOEKBESPREKING

Mijn dubbel spoor, Justus E. (Ted) Marchand, Uitgeverij Schoonderbeek, Laren, ISBN 90 6101 010 1, prijs: f 37,90.

In deze autobiografie beschrijft Holocaust-overlevende Ted Marchand zijn leven van voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Vooral de periode van voor de oorlog geeft een aardige impressie van het leven van geseculariseerde joden in de jaren dertig. In de oorlog wisten Marchand en zijn vrouw zich lange tijd aan de Duitsers te onttrekken met behulp van niet joodse schuilnamen en identiteitsbewijzen. Uiteindelijk wordt Marchand gearresteerd bij het verrichten van verzetswerk. Hij komt via Vucht en enkele andere kampen terecht in

Auschwitz. Met groot doorzettingsvermogen, levensoptimisme, veel geluk en soms struggle for life weet hij te overleven. De bevrijding komt net op tijd als hij in coma ligt. Interessant, en vandaag helaas weer actueel, is ook de periode direct na de oorlog. Wie denkt dat concentratiekampslachtoffers direct naar huis konden terugkeren en goed werden opgevangen, kan ook in dit boek lezen dat de werkelijkheid heel anders was. Uiteindelijk emigreren Marchand en zijn vrouw naar Israël, waar zij aanvankelijk opnieuw moeten zien te overleven. Eerst na zijn tachtigste verjaardag heeft hij de moed gevonden zijn levensverhaal op te schrijven. Het verhaal is vlot geschreven met regelmatig historische notities, achtergrondinformatie en illustraties.

Voorpublicatie uit “Gebed als brug tussen aarde en hemel” door Peter van ’t Riet, Folianti-reeks 13

De joodse gebedsopvatting

De meest voorkomende benaming voor ‘gebed’ in het Hebreeuws is *têfillah*. In tegenstelling tot het woord ‘gebed’ verwijst *têfillah* niet in de eerste plaats naar bidden, vragen of smeken. Al bij een eerste kennismaking met de joodse gebedspraktijk blijkt, dat ‘vragen in engere zin’ slechts een beperkt gedeelte uitmaakt van de dagelijkse gebeden.

Het woord *têfillah* komt van de Hebreeuwse werkwoordstam LLT (P-L-L) met de betekenis ‘oordelen’. Het aanverwante woord *hitpalel*, dat vaak vertaald wordt met ‘bidden’, is een reflexieve vorm van dat werkwoord. De eigenlijke betekenis is ‘zichzelf als rechter en

onderzoeker stellen’, ‘recht zoeken en vragen’, of ‘zichzelf beoordelen’ (ten overstaan van God). In het gebed beoordeelt men dus zichzelf ten overstaan van God, want om te kunnen oordelen heeft men een maatstaf nodig. Gold in het Griekse Delphi louter het

adagium: “Ken uzelf”, in het jodendom geldt het gebedsadagium: “Wanneer je bidt, weet dan tegenover Wie je staat”. Die zelfbeoordeling tegenover God wordt driemaal daags uitgevoerd met behulp van de *Siddoer*, het gebedenboek, dat vol staat met teksten die in de loop der eeuwen verzameld en geordend zijn.

Gebed is in het jodendom dus in de eerste plaats een vorm van zelfbezinning. In het gebed maakt de mens zich los van de sleur van het leven. Hij houdt zich bezig met zijn levenstaak, zijn verantwoordelijkheid en met de vraag wat God van hem verlangt. Gebed of *têfillah* is het voeren van een gesprek met God door het uitspreken van teksten uit de traditie. Door die woorden spreekt God tot de mens, naar die woorden luistert de mens. Op die manier wijst gebed ons er steeds weer op, dat er in het leven een hoger doel bestaat dan de vergroting van ons bezit en ons genot. *Têfillah* wil de mens voortdurend doen beseffen dat hij in Gods wereld leeft. Gebed gaat daarmee in tegen de opvatting dat de mens slechts een biologisch, dierlijk wezen is dat wordt gedreven door instincten en driften. Het jodendom wijst door middel van de gebeden voortdurend op het bijzondere karakter van de mens en zijn psyche. De joodse leer bepaalt ons bij de menselijke persoonlijkheid, zijn gevoel voor het hogere, het ethische en het religieuze met zijn mogelijkheden tot levensheiliging. In het joodse gebed staat de levensbeschouwing op de voorgrond, terwijl gebed in de zin van ‘vragen’ en ‘smeken’ op de tweede plaats komt. Psalm 19 bevat in een notendop waar het in het joodse gebed om gaat:

- a) bezinning op de natuurlijk omgeving als schepping van God (Ps. 19:1-7);
- b) bezinning op onze ethische uitgangspunten zoals door God gegeven in de Tora (Ps. 19:8-12);
- c) de consequenties voor ons leven en het gebed om steun teneinde niet tekort te schieten bij het vervullen van onze plicht (Ps. 19:13-15).

Psychologisch gezien wordt de oorsprong van het gebed gevonden in het verlangen van de mens naar communicatie met de goddelijke

aanwezigheid. De mens zoekt de gelegenheid zijn hart en geest te openen voor het goddelijke. De wortels van dit verlangen zijn te vinden in het gevoel van onvolmaaktheid, vooral in tijden van spanning, en in het verlangen zich te bevrijden van de begrenzing van de zonde en van de slavernij van het kwaad. Op een hoger niveau komt gebed voort uit het zoeken naar het ideale, dat de mens leidt naar de bron van het goede en de uiteindelijke volmaaktheid. Verder komt gebed voort uit het gevoel van verwondering om Gods geweldige schepping en de wonderen die dagelijks getuigen van Zijn goedheid en liefde, zoals het wonder van het menselijk lichaam en zijn normale functies. In het verlengde daarvan is gebed ook een antwoord van dankbaarheid voor de goede gaven van God in het leven, voor levensonderhoud, voedsel, gezondheid en geluk, voor de kracht om tegenspoed te overwinnen en te herstellen van ziekte. Dankbaarheid is er voor zonneschijn en regen in hun seizoen, voor kinderen en kleinkinderen, voor hoop in de toekomst en voor de verwachting van verlossing.

Het joodse gebed ontkent niet dat er veel nood en leed is in de wereld, maar het laat zich daardoor niet verlammen. De mens die bidt, wordt immers gezien als medewerker van God in de schepping. Gebed is een belangrijk instrument om die taak van medewerker te kunnen vervullen. Daarom richt het joodse gebed zich voor een groot deel op het goede in deze wereld, zodat de mens ziet waar het God om te doen is. Gebed is als zodanig de brug tussen aarde en hemel.

Er kan echter ook een theologisch motief voor het gebed worden aangevoerd: God verlangt naar het gebed van de mens. De middeleeuwse joodse geleerde Maimonides legt uit dat het een *mitswah*, een heilige opdracht, is om elke dag te bidden, want:

“Er is gezegd: “Jullie zullen de Eeuwige, jullie God, *dienen*” (Ex. 23:25). Uit de traditie weten we dat met dit *dienen* het gebed wordt bedoeld, want er is gezegd: “En Hem te *dienen met geheel jullie hart*” (Deut. 10:12). De [oude joodse]

geleerden zeggen: “Wat is *dienen met het hart*? Dat is het gebed”.

Ook hier zien we dat gebed ten diepste geen vraag is, maar een antwoord op het verlangen van God dat de mens zich met Hem bezighoudt. Er is evenwel nog een reden waarom het gebed niet puur kan worden opgevat als vragen. De woorden van het gebed richten zich namelijk niet alleen tot God, maar ook tot onszelf. Wat aan God gevraagd wordt of over Hem gezegd wordt, is tegelijk opdracht aan onszelf. Als bijvoorbeeld in het dankgebed na de maaltijd van God wordt gezegd, dat Hij ieder wezen voedsel geeft, omdat Zijn liefde onbeperkt is, dan is dat tegelijk een opdracht aan degene die bidt, om zijn medemensen te voeden als zij daaraan behoefte hebben. Dat is de *imitatio dei*, de navolging van God, die een belangrijk aspect is van het mensbeeld van de Tora.

Een radicale uitspraak luidt, dat God ons gebed niet nodig heeft, maar dat Hij onszelf nodig heeft, omdat Hij ons partner heeft gemaakt in zijn scheppingswerk. Gebed dient om het besef levend te houden dat God op ons wacht, het besef van onze opdracht.

Het gebedenboek

Zoals we in het voorgaande zagen, heeft gebed niet primair de betekenis van een verzoek aan God. Ook gaat het niet in de eerste plaats om het brengen van lofliederen op God. Gebed wordt wel omschreven als het reciteren in Gods aanwezigheid van een zorgvuldig opgestelde bloemlezing van bijbelse en nabijbelse teksten die speciaal voor dat doel bijeengebracht zijn in het gebedenboek. In deze paragraaf wijden we een korte bespreking aan de inhoud van de gebeden.

Het joodse gebedenboek, de *Siddoer*, bestaat voor een groot deel uit bijbelteksten en teksten uit de Talmoed. Daarnaast zijn er in de loop der eeuwen veel gebeden aan de tekst toegevoegd. Die teksten zijn alle in een bepaalde volgorde geplaatst, schijnbaar zonder plan. Toch voelt men intuïtief aan dat er een reden moet zijn voor de opname van de gebeden en hun vastgestelde volgorde. De *Siddoer* - het woord betekent ‘orde’ - bevat alle gebeden voor privaat en publiek gebruik, voor weekdays, sjabbatten en feestdagen. De

Siddoer is het eindproduct van een lang proces dat vele eeuwen duurde. Al die perioden hebben hun theologische inzichten, culturele voorkeuren en historische ervaringen nagelaten in de tekst. Terwijl de Bijbel en de Talmoed afgesloten werden en alleen nog konden worden aangevuld door commentaren, glossen en noten in de marge, bleef de *Siddoer* altijd open voor verandering en aanvulling vanuit nieuwe situaties en behoeften. Zo ontstonden bijvoorbeeld door de wrede toestanden in de diaspora (*galoet*) veel smeekgebeden. Zij worden speciaal in het ochtendgebed op maandag en donderdag nog steeds geciteerd.

De *Siddoer* bevat de dagelijkse gebedsroutine, de jaarcyclus en de gang van de wieg naar het graf. Men vindt van alles in de *Siddoer*: van eten en drinken tot nationale herinneringen en messiaanse verwachtingen. De *Siddoer* komt in heiligheid direct na de Bijbel. De Bijbel wordt gezien als het verslag van Gods openbaring aan Israël, de *Siddoer* is het verslag van Israëls zelf-openbaring aan God. Geleerden bestuderen de Bijbel en de Talmoed, het volk leest de *Siddoer*. Door de *Siddoer* wordt de verbinding gelegd met de woorden die ook de ouders gesproken hebben, en die later door de kinderen gezegd zullen worden.

Verdere inhoud van de brochure:

- Twee belangrijke gebeden
- De zin van lofprijzing
- De taal van de gebeden
- Spontaan en vastgesteld gebed
- Concentratie en overgave
- Gebed, gemoedstoestand en leren bidden
- Individueel en gemeenschap
- Gebedsverhoring
- Gebed en offerdienst
- Andere vormen van eredienst
- De heiliging van Gods Naam
- Gods verhevenheid en nabijheid

(Zie pagina 16 voor verdere gegevens over verschijning en bestelling van deze brochure).

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar.

Abonnementen kosten f 12,- per jaar, over te maken op postgiro 259272 of op bankrekening 95.24.27.737 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Meppel, o.v.v. 'abonnement'.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, concerten en tentoonstellingen in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- D. Broeren
- W. Cornelissen (rondleider synagoge)
- S.P. van 't Riet (voorzitter),
- B.W. Tiesinga (penningmeester)
- J. Veldhuijzen (secretaris-cursuscoördinator)
- C. Verdonk (administrateur)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Men kan deze aanvragen bij de cursuscoördinator (038-4651048). De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mevr. D. Koffeman-Wielenga (tel. 0591-616543).

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, over het onderwerp 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is meestal op de eerste zondag van de maand geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de precieze data de Judaica Agenda in dit bulletin). Dan worden er vanaf 14.00 uur ook rondleidingen verzorgd. De toegang: f 2,50 per persoon.

De Stichting Judaica Zwolle werkt bij gelegenheid samen met: Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, B. Folkertsma-Stichting voor Talmudica te Hilversum, Bureau Kerk-en-Israël van de Samen-op-Weg Kerken te Utrecht, VU-Podium Vrije Universiteit Amsterdam.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op postgiro 259272 of op bankrekening 95.24.27.737 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Meppel.

ABONNEMENT JUDAICA BULLETIN

Een abonnement op het Judaica-Bulletin kost f 12,- per jaar, over te maken op giro 259272 of bankrekening 95.24.27.737 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Meppel, onder vermelding van 'abonnement'.

HET HUIDIGE BULLETIN

Omdat de publicaties van de tweede Samuel-Hirschlezing door rabbijn Evers zo omvangrijk is en de redactie niet in staat was de tekst eerder drukklaar te maken, hebben we besloten het huidige bulletin uit te geven als een dubbel-nummer: jaargang 14 nummer 1 & 2. Degenen onder u die zich al enige tijd afvroegen waarom het oktobernummer van het bulletin zo lang uitbleef, kunnen hopelijk toch tevreden zijn met het resultaat.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt omstreeks 1 april 2001. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van maart 2001 te zijn ingeleverd. Adres: Postbus 194, 8000 AD Zwolle.

BESTUURSMEEDEDELINGEN

Concertactiviteiten opgeschort

Op Nieuwjaarsdag en op Bevrijdingsdag zal de Stichting Judaica in het jaar 2001 geen concert organiseren in de synagoge. Hoewel de concerten enkele jaren naar volle tevre-denheid zijn georganiseerd met uitstekende muzikale resultaten, worden zij financieel een steeds groter zorgenkind. Musici vragen enorme honoraria en de belangstelling voor de concerten heeft zich gestabiliseerd op een aantal deelnemers dat te klein is om de kosten te dekken. Ook de gemeentelijke overheid die we benaderd hebben om financieel bij te springen, heeft geen belangstelling om een structurele culturele activiteit als deze te subsidiëren. Dus heeft het bestuur besloten de concertactiviteiten op te schorten in afwachting van betere tijden. De mogelijkheid om bij incidentele gelegenheden een concert te organiseren houden we natuurlijk open. De leden van de concertcommissie: Margriet Bremer, Jan Kloosterboer, Eefke van Nederpelt, Hilly Pelleboer en Hennie van 't Riet-Kruizinga danken wij hartelijk voor hun belangenloze inzet bij het organiseren van de concerten in de afgelopen jaren.